

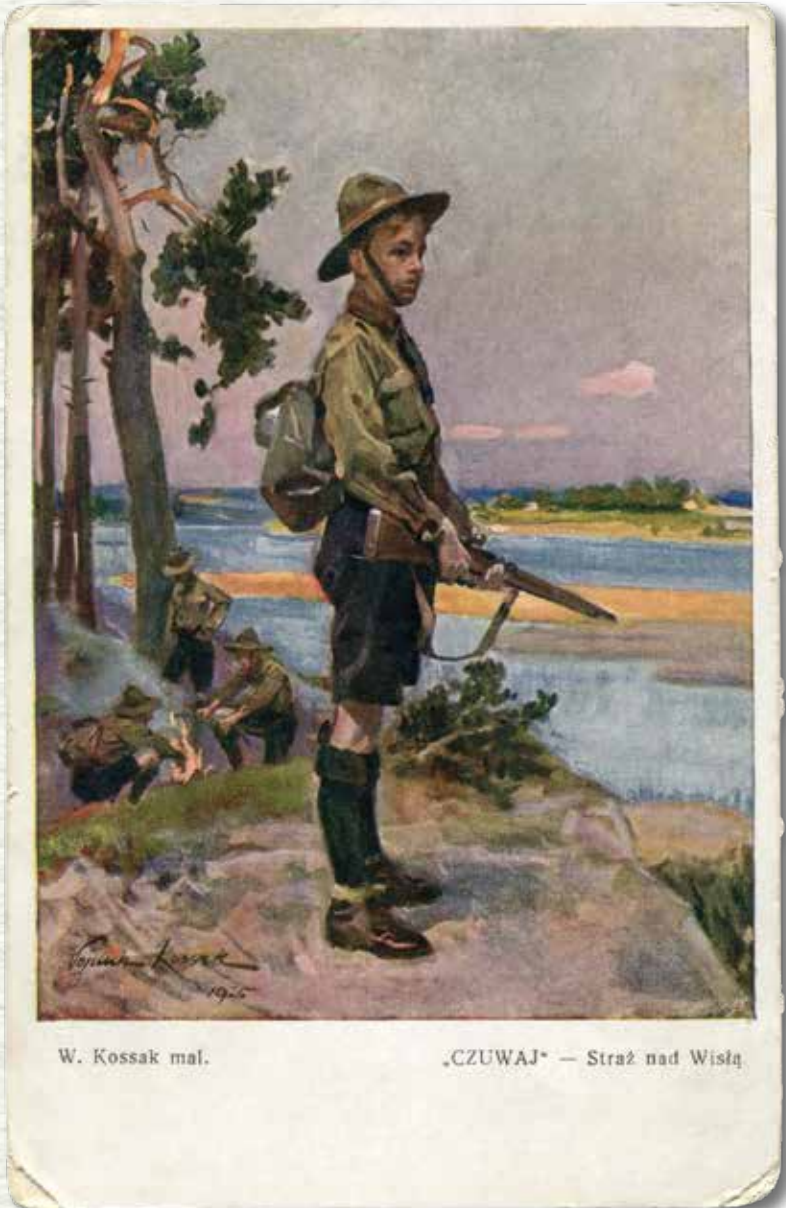
INSTYTUT
PAMIĘCI
NARODOWEJ

HARCERZE W WOJNIE POLSKO- -BOLSZEWICKIEJ

Tomasz Sikorski

BOHATEROWIE
NIEPODLEGŁEJ

W. Kossak mal.

„CZUWAJ* — Straż nad Wisłą.

Pocztówka z reprodukcją obrazu Wojciecha Kossaka *Czuwaj – straż nad Wisłą*. Obraz przedstawia skauta pełniącego wartę na skarpie wiślanej (Wydawnictwo Salonu Malarzy Polskich w Krakowie, 1925; zbiory autora)

HARCERZE W WOJNIE POLSKO-BOLSZEWICKIEJ

1919–1921

Przypadające w 2020 r. stulecie Bitwy Warszawskiej jest wyjątkową i niepowtarzalną okazją do przypomnienia ofiarnego udziału harcerstwa zarówno w tym wydarzeniu, jak i w całej wojnie z bolszewikami. Rosja Sowiecka, planująca podbój Europy i dalszą ekspansję komunizmu, rozpoczęła agresję przeciwko dopiero co odrodzonej po 123 latach zaborów Rzeczypospolitej Polskiej. W początku stycznia 1919 r., kiedy okupacyjne wojska niemieckie przekazywały Armii Czerwonej Wilno, harcerze zgrupowani w oddziałach Samoobrony Wileńskiej wcielonych do odrodzonego w listopadzie Wojska Polskiego starli się z bolszewikami. Był to najprawdopodobniej pierwszy bój harcerzy w tej wojnie. Wielu starszych członków organizacji miało już doświadczenie w walce, nabyte w latach 1914–1918. Młodszy stanowiący doskonały materiał na żołnierzy: charakteryzowały ich wysokie morale i dyscyplina, nabyli już wcześniej umiejętności przydatne

w wojsku – sprawne poruszanie się w terenie, wykonywanie zwiadów, udzielanie pomocy medycznej. Kiedy latem 1920 r. wojna z bolszewikami weszła w rozstrzygającą fazę i zagony wroga zaczęły zagrażać Warszawie, a w wypadku wygranej wroga – całej Europie, Naczelnictwo ZHP zarządziło powszechną mobilizację harcerstwa. Harcerze, którzy ukończyli 18 lat, mogli wstępować do Armii Ochotniczej. W regularnych oddziałach Wojska Polskiego oraz w pułkach Armii Ochotniczej walczyło około 9 tys. harcerzy żołnierzy. Młodszy harcerze oraz harcerki masowo stawili się w służbach pomocniczych, aby pełnić funkcje sanitariuszy, gońców, pocztowców i wiele innych. Ich liczba szacowana jest na 15 tys.

Harcerstwo w przededniu wojny

Do wojny polsko-bolszewickiej harcerstwo przystąpiło w znacznym stopniu zjednoczone. Na zjeździe delegatów większości ziem polskich, który odbył się w listopadzie 1918 r. w Lublinie, doszło do połączenia organizacji skautowych z Królestwa Kongresowego, Małopolski, zaboru pruskiego, Litwy, Rusi i Rosji. Powołano tam Związek Harcerstwa Polskiego, który w swoim założeniu miał połączyć wszystkie organizacje skautowe i harcerek ze wszystkich byłych zaborów. Wcześniej pod tą nazwą w 1916 r. połączono najpierw skautowe organizacje Warszawy, a potem organizacje całego Królestwa Polskiego. Na zjeździe zabrakło przedstawicieli skautingu lwowskiego, który dokładnie w tym czasie podjął walkę z Ukraińcami o Lwów. W chwili wybuchu wojny organizacja liczyła nie mniej niż 33 tys. harcerzy i harcerek.

Od sierpnia 1919 r. przyrzeczenie harcerskie brzmiało: „Mam szczerą wolę całym życiem pełnić służbę Bogu i Ojczyźnie, nieść chętną pomoc bliźnim, być posłuszny prawu harcerskiemu”. Drugi punkt prawa harcerskiego stanowił: „Harcerz służy wiernie Ojczyźnie i dla niej sumiennie spełnia swoje obowiązki”.

Kiedy rozpoczęły się działania wojenne, wielu harcerzy służyło w odrodzonym Wojsku Polskim. Część z nich nie zdjęła munduru od chwili wstąpienia do Legionów Polskich, kiedy żołnierskie szeregi masowo zasilili skauci z Krakowa, Lwowa, Warszawy, Łodzi i wielu innych miast. Jako symboliczny zaczątek udziału harcerzy w bojach lat 1914–1921 można traktować utworzenie ośmioosobowego Patrołu Skautowego w 1. Kompanii Kadrowej w sierpniu 1914 r.

Przykładem nieprzerwanej służby niepodległościowej są trzej bracia Wądołkowscy: Karol, Jerzy i Ignacy. Po wycofaniu się wojsk rosyjskich z Warszawy i zajęciu miasta przez Niemców 5 sierpnia 1915 r. został utworzony Batalion Warszawski Polskiej Organizacji Wojskowej (POW), do którego zaciągnęli się masowo drużynowi i przybocznicy skautowych drużyn warszawskich. Do batalionu wstąpili też bracia Wądołkowscy. 22 sierpnia oddział wyruszył w pole i tam połączył się z 5. pułkiem piechoty I Brygady Legionów Polskich. Bracia Wądołkowscy – warszawscy skauci, peowiaci i legionieści, pozostali w wojsku i wszyscy trzej wzięli potem udział w wojnie polsko-bolszewickiej.

Dowództwo Batalionu Harcerskiego WP utworzonego w listopadzie 1918 r. Siedzą od lewej: dowódca 1. kompanii ppor. Jerzy Wądołkowski, dowódca 2. kompanii ppor. Tadeusz Gutowski, adiutant batalionu pchor. Janusz Rudnicki, dowódca batalionu por. Tadeusz Młodkowski, dowódca 3. kompanii ppor. Piotr Olewiński; stoją od lewej: drugi – prawdopodobnie pchor. Stanisław Rewoliński, czwarty – zastępca dowódcy 2. kompanii pchor. Franciszek Pfeiffer (w powstaniu warszawskich dowódca Grupy Śródmieści-Północ, ps. „Radwan”). Wszyscy wymienieni wzięli udział w wojnie polsko-bolszewickiej. Zdjęcie wykonane na terenie porosyjskich koszar kozackich na warszawskiej Pradze przy dzisiejszej ul. 11 Listopada (nazwa nadana w 1921 r., wcześniej ul. Esplanadowa i Świdnicka), koniec 1918 lub początek 1919 r. (zbiory Mariana Miszczyka)

2. kompania Batalionu Harcerskiego WP. W trzecim rzędzie, w środku dowódca kompanii ppor. Tadeusz Gutowski, obok po prawej jego zastępca pchor. Franciszek Pfeiffer, po lewej prawdopodobnie szef kompanii sierż. Wacław Plackowski. Na odwrocie zdjęcia podpisy niektórych żołnierzy kompanii: plut. Edwarda Radkego, plut. Bolesława Bindera, plut. Romana Gertnera, oraz Aleksandra Kawałkowskiego, Mariana Pacholskiego, Wacława Plackowskiego, Stanisława Wolskiego i plut. Bohdana Pawłowicza z 1. kompanii. Wielu żołnierzy widocznych na zdjęciu wzięło udział w wojnie polsko-bolszewickiej. Zdjęcie wykonane na terenie porosyjskich koszar kozackich na warszawskiej Pradze, koniec 1918 lub początek 1919 (zbiory autora)

Oddziały harcerskie w wojnie z bolszewikami

Przez pierwsze półtora roku wojny harcerze walczyli z wrogiem w regularnych jednostkach Wojska Polskiego. W historii udziału harcerzy w tej wojnie szczególnie zapisało się kilka jednostek. Po wypędzeniu Niemców z Warszawy w listopadzie 1918 r. z inicjatywy władz harcerskich i przy aprobachie Ministerstwa Spraw Wojskowych powstał Batalion Harcerski Wojska Polskiego złożony z trzech kompanii piechoty i kompanii karabinów maszynowych.

W jego szeregi wstąpili harcerze pochodzący z obszaru byłego Królestwa Polskiego, głównie z Warszawy, Łodzi i Kalisza. Dowódcą batalionu został por. Tadeusz Młodkowski, adiutantem – pchor. Janusz Rudnicki, dowódcą 1. kompanii – Jerzy Wądołkowski, wówczas członek Komendy Naczelnej ZHP, dowódcą 2. kompanii – ppor. Tadeusz Gutowski, dowódcą 3. kompanii – ppor. Piotr Olewiński. Wiosną 1919 r. batalion odbył przeszkolenie w Jabłonie pod Warszawą.

N.N., strzelec Wojska Polskiego, w klapie lewej kieszeni krzyż harcerski. Podpis na zdjęciu: „Janusz, Brześć Litewski, 9 marca 1920 r.”
(zbiory Jarosława Błoniarza, www.ArchiwumHarcerskie.pl)

Żołnierze (N.N.), do mundurów przypięte krzyże harcercskie, dwóch z nich ma na rogatywkach harcercskie lilijki. Przy powiększeniu na lilijkach widać przewiązkę w formie koła z literą „H” – były to odznaki Harcerstwa Polskiego w Państwie Rosyjskim używane w latach 1917–1920. Naczelnikiem harcerstwa polskiego w Rosji w latach 1916–1919 był Stanisław Sedlaczek, późniejszy harcmistrz RP, zamordowany niemieckim obozie Auschwitz w 1941 r. Żołnierze są w mundurach wzoru 1919 z charakterystycznymi czapkami kroju „rogatywka”, które zostały wówczas wprowadzone jako obowiązujące w miejsce „maciejówki” Legionów Polskich (zbiory autora)

Harc mistrz Aleksander Wojno, w roku 1919 harcerz żołnierz Grupy Harcerskiej. Zdjęcie powojenne, na kieszeni odznaka pamiątkowa Grupy Harcerskiej przy 2. Dywizji Piechoty Legionów (zbiory autora)

Z niego wywodzili się doskonali dowódcy i żołnierze w wojnie z bolszewikami. Świadczą o tym życiorysy wymienionych oficerów. W kwietniu batalion został rozwiązany, a oficerów i harcerzy żołnierzy, poza tymi, którzy już wcześniej „zdezercerowali” na front, przydzielono do różnych oddziałów WP.

W listopadzie 1918 r. z odsieczą dla Lwowa wyruszyli harcerze z okręgu krakowskiego. Ochotnicy z Krakowa, Tar-

Odznaka Grupy Harcerskiej przy 2. Dywizji Piechoty Legionów (zbiory autora)

Na pamiątkę przeżytych walk i trudów wojennych żołnierze grupy harcerskiej wydali własnym kosztem opracowaną przez siebie – projekt ówczesnego kaprała A. Araszkiwicza – odznakę grupy. Otrzymali ją wszyscy uczestnicy grupy, którzy dowiedli, iż w polu zachowywali się, jak przystało na prawego i męznego żołnierza Polski.

(Władysław Nekrasz, *Harcerze w bojach 1914–1921*)

nowa i Przemyśla utworzyli pluton w 4. pułku piechoty Legionów Polskich. Oddział ten szybko rozrósł się do stanu 124 żołnierzy i dowodzony przez por. Stanisława Thuna przeszedł do historii jako Grupa Harcerska przy 2. Dywizji Piechoty Legionów. W końcu czerwca 1919 r. Grupa Harcerska wyruszyła na front wojny bolszewickiej, w rejon Mołodecznej na Białorusi. Już w swoich pierwszych ciężkich bojach harcerze walczyli na bagnety, a zasługi bojowe młodych żołnierzy pochwalił w rozkazie gen. Bolesław Roja. Wybitny działacz harcerski Władysław Nekrasz w zapisach dokumentujących udział jednostek harcerskich w wojnie wielokrotnie podkreślał, że chłopcy, często jeszcze prawie dzieci, stawali do walki z żołdatami sowieckimi, którzy mieli przewagę fizyczną i doświadczenie w boju. Ale to po stronie harcerzy było wysokie morale i duch bojowy. Kiedy do grupy dołączyła złożona częściowo z harcerzy kompania piechoty i stan oddziału osiągnął 500 żołnierzy, jednostka dalej toczyła ciężkie boje, ponosząc znaczne straty. Na początku sierpnia została zluzowana przez 4. pułk piechoty Legionów, a harcerze, którzy przeżyli, zostali wcieleni do pułków 2. Dywizji Piechoty Legionów.

W grudniu 1918 r. w Poznaniu Wincent Wierzejewski utworzył 1. Kompanię Skautową, która na początku powstania wielkopolskiego wzięła udział w opanowywaniu miasta. W marcu 1919 r. kompania wyruszyła przeciw Ukraińcom na odsiecz Lwowa. Jednostka ta stała

się załóżkiem 1. Pułku Strzelców Wielkopolskich, przemianowanego w grudniu 1919 r. na 55. pułk piechoty, a potem w jego składzie dzielnie biła się na froncie bolszewickim. Z 1. Kompanii Skautowej, walczącej najpierw samodzielnie, później w pułku, trzech żołnierzy zostało odznaczonych Krzyżami Srebrnymi Virtuti Militari, a pięćdziesięciu dwóch Krzyżem Walecznych. Krzyż Srebrny Virtuti Militari i czterokrotnie Krzyż Walecznych otrzymali: organizator i dowódca kompanii Wincenty Wierzejewski, późniejszy kapitan służby stałej WP, kawaler Krzyża Niepodległości z Mieczami, oraz jeden z jego oficerów, Józef Ratajczak, później major służby stałej WP, kawaler Krzyża Niepodległości, oficer ZWZ, zamordowany przez Niemców w 1942 r. Krzyżem Srebrnym Virtuti Militari został odznaczony sierż. Stanisław Jańczak, a sierż. Stefanowi Marciniakowi czterokrotnie nadano Krzyż Walecznych.

W listopadzie 1918 r. w ramach samoobrony przed wycofującymi się Niemcami, bolszewikami i bandami rabunkowymi powstała w Wilnie kompania szkolna. W jej skład wszedł pluton harcerski, który wziął udział w rozbrajaniu Niemców. Pluton rozrósł się potem do kompanii, której większość stanowili harcerze. Na początku stycznia 1919 r. liczyła

Krzyż harcerski wykonany przez warszawskiego grawera Józefa Chylińskiego od drugiej połowy 1915 lub od 1916 r. Ten wzór odznaki harcerze nosili na mundurach podczas wojny polsko-bolszewickiej (zbiory autora)

Krzyże harcerskie w wojsku

Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich wydało na skutek starań Naczelnictwa Z. H. P. następujący rozkaz:

NACZELNE DOWÓDZTWO WOJSK POLSKICH Warszawa 15.XI 19r.
SZTAB GENERALNY

ROZKAZ № 184

№ 13283/V
Krzyż harc-
cerski
Prawo no-
szenia

Z rozkazu Naczelnego Wodza zezwala się harcerzom, będącym w czynnej służbie wojskowej, a posiadającym legitymacje harcerskie, na noszenie krzyża harcerskiego, jako odznaki pamiątkowej narówni z odznakami dawnych formacji wojskowych i szkół.

Krzyż harcerski należy nosić w wysokości dwóch palców nad środkiem lewej kieszeni munduru i w odpowiednim temu miejscu munduru żołnierskiego bez kieszeni.

w. z. *Haller* m. p.
Pułkownik Sztabu Gen.

.....

Rozkaz Naczelnego Wodza Józefa Piłsudskiego, zezwalający harcerzom żołnierzom na noszenia krzyża harcerskiego na mundurze wojskowym („Harcierz” 1920, nr 5, s. 38)

ona już 150 żołnierzy. Zgodnie z rozkazami kompania opuściła miasto razem z innymi oddziałami samoobrony i ruszyła do walki z wojskiem sowieckim. Do Wilna oddział wrócił na Wielkanoc 1919 r. i uczestniczył w odbieraniu miasta bolszewikom.

Wyrazem uznania dla harcerstwa za ofiarny udział zarówno we wcześniejszych walkach niepodległościowych, jak i w pierwszym roku wojny polsko-bolszewickiej, był rozkaz Naczelnego Wodza Wojska Polskiego Józefa Piłsudskiego z 15 listopada 1919 r., w którym zezwolił on harcerzom pełniącym służbę wojskową na noszenie krzyża harcerskiego na mundurze wojskowym jako jedynej odznaki niewojskowej. Rozkaz Naczelnego Wodza został następnie ogłoszony w rozkazie Naczelnictwa ZHP.

Mobilizacja harcerstwa

Kiedy w czerwcu 1920 r. rozpoczęła się ofensywa Armii Czerwonej i wkrótce zagony bolszewickie zaczęły zbliżać się do Warszawy, podjęto decyzję o utworzeniu Armii Ochotniczej. Jej Generalny Inspektor gen. Józefa Haller został Przewodniczącym ZHP, a na funkcję referenta wojskowego Głównej Kwatery ZHP, później szefa Inspektoratu Harcerskiego przy gabinecie gen. Hallera, powołano ppor. Władysława Nekrasza, wspomnianego już wybitnego instruktora harcerskiego. Fakty te świadczą o tym, że dowódca Armii Ochotniczej bardzo poważnie traktował organizację harcerską i jej potencjał w decydującym etapie wojny.

Żołnierze Armii Ochotniczej. Żołnierz kłęczący pośrodku ma przypiętą do czapki biało-czerwoną rozetę – oznakę formacji, Rembertów, lato 1920 r. (zbiory Krzysztofa Zakrzewskiego)

13 lipca 1920 r. Naczelnictwo ZHP zarządziło powszechną mobilizację harcerstwa w Warszawie. Harcerze, którzy ukończyli 18 lat, mogli wstępować do Armii Ochotniczej. Na wezwanie stawili się natomiast z Warszawy, Radomia, Łodzi, Kalisza i Piotrkowa około 2 tys. harcerzy, a ich liczba zaczęła szybko rosnąć. 22 lipca gen. Haller wydał rozkaz formowania Dywizji Ochotniczej. Jej dowódcą został płk Adam Koc, w przeszłości oficer legionowy i Komendant Naczelny

Stanisław Zawadzki, żołnierz 201. Ochotniczego Pułku Piechoty. Na furażerze numer pułku, na kurtce krzyż harcerski, lato 1920 r. (zbiory Sławomira Zawadzkiego)

POW w Warszawie. W skład dywizji wszedł 101. Rezerwowy Pułk Piechoty oraz nowo sformowane Ochotnicze Pułki Piechoty: 201., 202. i 205. Warszawy miał bronić również 236. Ochotniczy Pułk Piechoty.

Dziś trudno precyzyjnie ustalić, ilu harcerzy ochotników łącznie stawiało się na wezwanie do służby wojennej. Po zsumowaniu tych, którzy wstąpili do pułków ochotniczych: 201., 205., 232., 236., 240. (lwowskiego), 21. pułku piechoty WP, i po dodaniu do nich harcerzy służących w innych jednostkach w całej Polsce, m.in. w trzech półbatalionach Straży Granicznej, w kompaniach marszowych i wartowniczych, w Pomorskiej Kompanii Harcerzy i szeregu innych, liczba ta wynosi około 6 tys. W szeregach regularnych jednostek WP służyło ich około 3 tys.

Harcerze żołnierze Armii Ochotniczej i Wojska Polskiego wykazali się ogromnym bohaterstwem zarówno w Bitwie Warszawskiej jak i w późniejszych bojach wojny polsko-bolszewickiej.

Odznaka harcerskiego kursu instruktorskiego, który odbywał się w Rzesznej Polskiej koło Lwowa latem 1920 r. Z powodu sytuacji na froncie kurs został skrócony, a program szkolenia nabrał charakteru wojskowego. Prawie wszyscy uczestnicy kursu, których było około 50 wraz z komendantem Józefem Dobieckim wstąpili do Armii Ochotniczej (zbiory autora)

Odznaka Ofiarnych (OKOP 1920) przyznawana przez Obywatelski Komitet Obrony Państwa za udział w wojnie polsko-bolszewickiej ochotnikom i osobom wspierającym armię (zbiory autora)

W lipcu 1920 r. ppor. Romuald Kawalec i jego brat por. Tadeusz Kawalec rozpoczęli w Wilnie organizację jednostki bojowej, która w miarę naboru nowych żołnierzy stała się potem Wileńskim Batalionem Harcerskim. 14 lipca bolszewicy zajęli Wilno i jednostka rozpoczęła ciężkie walki odwrotowe. W obronie Grodna w składzie batalionu, jako dowódca sekcji w 1. kompanii, walczył harcerz Witold Pilecki, w 1918 r. ochotnik w Samoobronie Wileńskiej, w 1919 r. żołnierz 13. pułku ułanów na froncie bolszewickim, bohaterski ochotnik do niemieckiego obozu koncentracyjnego Auschwitz, zamordowany przez komunistów w 1948 r., który przeszedł do historii jako rotmistrz Pilecki.

Kiedy batalion stanął w Łochowie pod Warszawą, dołączył do niego przybyły z Krakowa harcmistrz Józef Grzesiak „Czarny” z 24 harcerzami „Czarnej Trzynastki” oraz 43 harcerzami z innych drużyn z Krakowa i okolic. Józef Grzesiak sformował swoją kompanię marszową i oba oddziały ruszyły w kierunku Warszawy. Po dotarciu do stolicy 14 lipca Wileński Batalion Harcerski został włączony do 201. Ochotniczego Pułku Piechoty. 1. „wileńską” kompanią batalionu nadal dowodził por. Tadeusz Kawalec, jej pierwszy dowódca, i już dwa dni później poprowadził ją w bój. Oddział Grzesiaka szkolił się w Warszawie, a po przyjęciu w swoje szeregi wracających na linię rekonwalescentów, rannych w pierwszych bojach żołnierzy Harcerskiego Batalionu Wileńskiego, w końcu sierpnia pod dowództwem ppor. Romualda Kawalca jako kompania marszowa w sile ponad stu harcerzy wyruszył na front. Wilnianie stanowili trzon tej jednostki. W Ostrowie-Komorowie oddział został doskonale uzbrojony i jako Kompania Szturmowa pod dowództwem por. Andrzeja Stracha włączył się do walki w składzie 201. Ochotniczego Pułku Piechoty.

Harczerze ochotnicy z Jędrzejowa w 201. Ochotniczym Pułku Piechoty. Siedzą od lewej: Aleksander Nieszyn, Stanisław Łazarz, Romuald Kozłowski, Wincenty Wójcicki, Michał Wójcicki, Janusz Goślicki. Stoją od lewej: Eugeniusz Pomorski, Józef Lech, Józef Nawrot, Rajmund Szczeciński. Na mundurach czterech żołnierzy widoczne są krzyże harcerskie. Ochotnicy noszą typowe wówczas hełmy francuskie typu „Adrian”, jeden ma hełm niemiecki. Michał Wójcicki jako 19-latek był ochotnikiem w wojnie polsko-bolszewickiej w 1. Wileńskim Batalionie 201. Ochotniczego Pułku Piechoty, potem wziął udział w wyprawie gen. Lucjana Żeligowskiego na Litwę. Szlak bojowy zakończył z przydziałem do 6. Harcerskiego Pułku Piechoty Wojsk Litwy Środkowej (Archiwum Społeczne Historii Ziemi Jędrzejowskiej, Andreowia.pl)

Janusz [N.N.] – łódzki instruktor harcerski, przypuszczalnie drużynowy, w klapie munduru krzyż harcerski, na lewym rękawie znaki środowiska służby: herb miasta i wstęga z napisem „Łódź”, na lewej kieszeni krzyż Armii Ochotniczej i odznaka „Stanęli w potrzebie 1920” (zbiory autora)

Awers i rewers Krzyża Armii Ochotniczej. Nie miał on statusu odznaczenia ustawowego; nosili go żołnierze weterani jednostek ochotniczych walczących w 1920 r. (zbiory Stowarzyszenia Klub Miłośników Dawnych Militariów Polskich)

Odznaka pamiątkowa „Stanęli w potrzebie 1920”, rozprowadzana wśród żołnierzy Armii Ochotniczej i osób wspierających działania wojenne (zbiory autora)

DOWÓDZTWO I. KOMP.
Krak. Harcerskiego Baonu 201/V

1. kompania dowodzonego przez Bronisława Piątkiewicza krakowskiego półbatalionu Straży Granicznej, który w końcowej fazie wojny polsko-bolszewickiej zabezpieczał granicę polską na Górnym Śląsku. Działał również na granicy z Czechosłowacją w rejonie Cieszyna. W skład jednostki wchodził harcerze m.in. z Krakowa i Nowego Sącza. Raport odbiera ppłk Bronisław Piątkiewicz, melduje W. Spoliński; pierwszy od lewej – kpr. Stanisław Juszczyk, w drugim szeregu pierwszy od lewej – Woyciechowski, w pierwszym szeregu pierwszy od lewej – Juliusz Braun z Tarnowa (młodszy brat Jerzego Brauna – autora pieśni harcerskiej *Płonie ognisko i szumią knieje*, ostatniego Delegata Rządu na Kraj, autora *Testamentu Polski Walczącej* z 1 lipca 1945 r. – ostatniego dokumentu Polskiego Państwa Podziemnego), obok Cybulski (najwyższy), dalej Ekielski, za nim Guschelbauer, obok Tarach z Rzeszowa, w drugim szeregu Budyński (twarz przysłonięta lufą karabinu Taracha), Lisiński, Spoliński, za nim po prawej Wacław Borelowski. Koszary przy ul. Rajskiej w Krakowie, sierpień lub wrzesień 1920 r. Nie udało się w pełni wyjaśnić treści pieczętki na odwrocie zdjęcia (zbiory autora)

Udział harcerek w wojnie

Pisząc o czynie wojennym harcerzy polskich, należy podkreślić bohaterstwo i ofiarność harcerek, zarówno pełniących służbę frontową, jak i pracujących na zapleczu frontu. Organizacja harcerek miała już w tym zakresie doświadczenie zdobywane od momentu wybuchu pierwszej wojny światowej. Wiele druhen od tamtej chwili pozostawało w służbie. Po raz pierwszy na szerszą skalę pogotowie sanitarne harcerek zostało zorganizowane w sierpniu 1915 r. w Warszawie. Harcerki brały potem udział w walkach z Ukraińcami w latach 1918–1919, uczestniczyły w obronie Wilna w 1919 r. jako członkinie Samoobrony Wileńskiej uczestniczyły w obronie miasta w 1919 r.

W czasie ofensywy sowieckiej w lipcu 1920 r. Główna Kwatera Żeńska ZHP powołała Wydział Pogotowia Wojennego Harcerek. Na jego czele stanęła Jadwiga Wocalewska, a całością organizacji jako Naczelniczka GKŻ kierowała wówczas jej siostra Maria (obie zginęły w Powstaniu Warszawskim). Trzecia z sióstr, Zofia, późniejsza harcmistrzyni, w latach wojny pełniła funkcję komendantki drużyn żeńskich w Łodzi.

Prawie czterdzieści harcerek służyło w oddziale harcerek obrony Wilna, który w odwrocie dotarł do Warszawy i tam jako Batalion Wileński wszedł w skład 201. Ochotniczego Pułku Piechoty. Szczególnie bohatersko w pierwszej linii zapisały się dwie harcerek czołówki sanitarne: pierwsza z nich, o nazwie „Czuwaj”, została zorganizowana przez byłą legionistkę Marię Zdziarską (po zamążpójściu Zaleską), późniejszą harcmistrzynię, żołnierza AK, więźniarkę Ravensbrück; druga – „Czujka” – przez Helenę Gepner, późniejszą harcmistrzynię Rzeczypospolitej (najwyższy stopień instruktorski w ZHP od 1927 r.). Obie miały już doświadczenie w tego rodzaju służbie, gdyż w grudniu 1918 r. weszły w skład załogi wojskowego pociągu sanitarnego zorga-

Książeczka harcerska i krzyż harcerski z nabiciem stopnia tropicielki (srebrna lilijka) należące do Zofii Kałużówny oraz legitymacja harcerskiego wojennego Pogotowia Młodzieży wystawiona piotrkowskiej harcerce 27 lipca 1920 r., po zarządzeniu przez Naczelnictwo ZHP powszechnej mobilizacji harcerstwa, jako ochotnicze do służby pomocniczej przy Czerwonym Krzyżu (zbiory autora)

nizowanego w celu wsparcia obrońców Lwowa. Czołówki sanitarne dysponowały przeszkolonym personelem, własnym taborem transportowym oraz ekwipunkiem medycznym i gospodarczym. Czołówka „Czuwaj”, jako kompania sanitarna 1. Brygady Jazdy, dotarła w rejon Lwowa, pełniła służbę w odwrocie, a w trakcie polskiej kontrofensywy uczestniczyła w bitwie pod Komarowem oraz walkach pod Zamościem

i Tyszowcami. W jej składzie służyła sanitariuszka Teresa Grodzińska, przeniesiona potem z innymi harcerkami do 4. pułku piechoty Legionów. Podczas boju pod wsią Grudek koło Hrubieszowa pozostała ona z ciężko rannymi, trafiła do niewoli bolszewickiej i została w okrutny sposób zamordowana 1 września 1920 r. Pośmiertnie nadano jej Krzyż Srebrny Virtuti Militari. Czołówka „Czujka” została przydzielona do 2. Brygady Jazdy i działała m.in. w rejonie Ciechanowa, Druskiennik i Grodna. Służyła w niej Jadwiga Falkowska, późniejsza harcmistrzyni

N.N., harcerka-żołnierz.
Na czapce przypięty gryf, na naramienniku cyfry 66 oznaczające numer Kaszubskiego Pułku Piechoty, nad lewą kieszenią munduru wpięty krzyż harcerski, za pasem rewolwer małego kalibru, lato 1920 r. Formowanie pułku rozpoczęto w październiku 1919 r., zakończono w maju roku następnego. Pierwsze walki z bolszewikami pułk stoczył 26 czerwca 1920 r. pod Bobrujkami, a najcięższe w dniach 14–24 września o Horodec (zbiory autora)

RP, zamordowana w czasie powstania warszawskiego przez Rosjan z brygady RONA (Waffen-SS).

Za zorganizowanie czołówki sanitarnej i pokierowanie nią. Maria Zdziarska została odznaczona Krzyżem Srebrnym Virtuti Militari i Krzyżem Walecznych. Helena Gepner i Jadwiga Falkowska zostały również odznaczone Krzyżem Walecznych.

Harcerki organizowały jednak przede wszystkim szpitale oraz izby chorych. Na szczególne upamiętnienie zasługuje działanie w tym zakresie harcerek łódzkich, których służba sanitarna trwała nieprzerwanie od jesieni 1914 r. do końca wojny polsko-bolszewickiej. W lipcu 1920 r. trzecia z sióstr Wocalewskich, Zofia, zorganizowała w Łodzi szpital dla rannych i chorych, gdzie wszystkie funkcje medyczne i gospodarcze pełniły harcerki. Działał on do lutego 1921 r. Harcerki prowadziły placówki medyczne w Warszawie, Przemyślu, Kaliszu i szeregu innych miast. Były bardzo aktywne również w Radomsku, Piotrkowie, Zgierzu, Łowiczu.

Harcerki organizowały też kuchnie polowe, kantyny i gospody żywiące żołnierzy, i cierpiącą głód ludność cywilną. Służba obejmowała także obsługę poczty polowej, pralni i szwalni, działania kurierskie, oświatowe i propagandowe, opiekę nad rodzinami żołnierzy. Harcerki sporządzały listy harcerzy ochotników oraz wykazy poległych. Opieką obejmowały rodaków ewakuowanych z Kresów. Narazając życie, uczestniczyły w ukrywaniu zbiegłych polskich jeńców na terenach zajętych przez wojska bolszewickie. Kilkanaście harcerek przedostało się do Polski z Kijowa, żeby wziąć udział w czynie wojennym.

Przywołane powyżej nazwiska, to głównie instruktorki, które z racji pełnionych funkcji przeszły do historii organizacji. Należy jednak pamiętać o tysiącach „szarych harcerek”, często bezimiennych, z których niejedna przypłaciła życiem swoją służbę wojenną.

Teresa Grodzińska
(1899–1920), radomska
harcerka, sanitariuszka
Czołówki „Czuwaj”, zamor-
dowana przez bolszewików
1 września 1920 r.
(domena publiczna)

Władysław Nekrasz napisał: „Na tle wielu miast i miasteczek jaśniej w r[oku] 1920 świetnie Wilno, Łomża, Płock. W Łomży nie mniej poświęcenia wykazywały tamtejsze druhny. Donosiły żywność, kopały okopy, opiekowały się rannymi lub jako kurierki roznosiły rozkazy: po zajęciu miasta przez bolszewików pracowały w szpitalach”. Kiedy 3 sierpnia 1920 r. bolszewicy zajęli Łomżę, a nasze wojsko wycofało się, wycofała się też część harcerek pełniących służby pomocnicze. Część jednak została, żeby pełnić dalej służbę sanitarną w szpitalach polowych. Nie był to oderwany przykład takiego zachowania sanitariuszek podczas działań odwrotowych. Przy masowym bestialstwie sowieckim to one niejednokrotnie ryzykowały więcej od koleżanek, które pozostały przy wojsku.

Tytuł i odznaka Honorowego Harcerza Rzeczypospolitej funkcjonowały od 1920 r. Jako pierwsi przyjęli je wraz z godnością Protektora ZHP Naczelnik Państwa Józef Piłsudski, potem tak zostali uhonorowani kolejni protektorzy organizacji – Prezydenci RP Stanisław Wojciechowski i Ignacy Mościcki. Po zakończeniu wojny polsko-bolszewickiej w pierwszej kolejności krzyż nadawany był harcerzom poległym lub zmarłym w wyniku ran otrzymanych w walkach.

W grudniu 1938 r. Naczelnictwo ZHP wprowadziło odznakę o nazwie Honorowy Krzyż Harcerzy z Czasów Walk o Niepodległość w celu odznaczenia osób zasłużonych dla skautingu, harcerstwa i junactwa w latach 1909–1921. W pierwszej kolejności odznaka przysługiwała „harcerzom poległym na Polu Chwały w obronie Ojczyzny”.

Honorowy Krzyż Harcerzy z Czasów Walk o Niepodległość, nadawany za czyny dokonane w latach 1909–1921, ustanowiony w 1938 r. (zbiory autora)

Bohaterowie z krzyżem harcerskim

Liczba harcerzy i harcerek biorących udział w wojnie polsko-bolszewickiej wyniosła około 25 tysięcy. Znane są nazwiska setek poległych, ale ofiar było zapewne więcej niż wynika z istniejących wykazów. Pierwszy prace nad upamiętnieniem walczących i poległych harcerzy rozpoczął Władysław Nekrasz. Artykuł na ten temat opublikował już na początku 1921 r. w warszawskim „Tygodniku Ilustrowanym”. Potem dalej zbierał szczegółowe informacje i dziesięć lat później ukazało się jego obszerne dzieło *Harcerze w bojach 1914–1921*. W drugim tomie, w rozdziale *Złota Księga Harcerstwa* zamieścił zestawienie strat, ale były to ustalone przez niego liczby ofiar w całym okresie walk niepodległościowych. Podał łączną liczbę 584 poległych harcerzy i harcerek. Największe straty poniosły Chorągwie: Łódzka, Lwowska, Krakowska i Warszawska. Chorągiew Łódzka wielu harcerzy straciła w bojach legionowych, natomiast Chorągiew Lwowska – w walkach z Ukraińcami. W swym dziele Nekrasz poświęcił każdemu poległemu krótki zapis o służbie harcerskiej i okolicznościach śmierci. Dane dotyczące ofiar w wojnie polsko-bolszewickiej znał najlepiej, ponieważ pełnił w Armii Ochotniczej funkcję inspektora do spraw harcerstwa. Z jego zapisów wynika, że w wojnie z bolszewikami poległo, zostało zamordowanych lub zmarło w wyniku ran i chorób nie mniej niż 243 harcerzy i harcerek. Autor podał, że 202 zginęło w walkach Armii Ochotniczej. Z całą pewnością nie jest to pełna liczba.

W wydanym w 1934 r. wykazie „Lista strat Wojska Polskiego. Polegli i zmarli w wojnach 1918–1920” można znaleźć co najmniej 166 nazwisk z samego 201. Ochotniczego Pułku Piechoty. Ta lista także nie jest kompletna; nie ujęto w niej wielu nazwisk poległych harcerzy z tej jednostki, które są znane z napisów na grobach i tablicach pamiątkowych czy występują w zachowanych dokumentach.

Harcerze, którzy przeżyli wojnę polsko-bolszewicką, pracowali potem dla wolnej Polski. Wielu wzięło udział w drugiej wojnie światowej.

Harcerze z 22. Warszawskiej Drużyny Harcerzy przy grobie poległego w Bitwie Warszawskiej ks. Ignacego Skorupki, cmentarz Powązkowski, początek lat trzydziestych XX w. Ksiądz Ignacy Skorupka, był kapłanem I batalionu 236. Ochotniczego Pułku Piechoty, wcześniej drużynowym harcerskim w Rosji i komendantem hufca harcerskiego w Łodzi. Jego rodzony brat, harcmistrz Kazimierz Skorupka (stoi czwarty od lewej) był drużynowym 22. WDH, a w 1920 r. żołnierzem 8. pułku artylerii polowej (zbiory środowiska dawnej 22. WDH)

Tadeusz Jeziorowski (1908–1939)

Wyróżnił się bohaterstwem podczas obrony Płocka atakowanego w dniach 18–19 sierpnia 1920 r. przez 3. Korpus Kawalerii Armii Czerwonej. Miał wówczas niespełna 12 lat, był harcerzem, uczniem Gimnazjum im. Stanisława Małachowskiego. W walkach pełnił funkcję amunicyjnego zaopatrującego barykady. Z będącej pod ostrzałem bolszewickim placówki, której obrońcy polegli, sam uratował karabin maszynowy i dociągnął go do innego stanowiska obrony. We wniosku odznaczeniowym uznano go za żołnierza 206. Ochotniczego Pułku Piechoty.

10 kwietnia 1921 r. Wódz Naczelny marszałek Polski Józef Piłsudski podczas uroczystości na rynku w Płocku osobiście odznaczył Krzyżem Walecznych najdzielniejszych obrońców miasta za zasługi w boju. Wśród nich znalazł się Tadeusz Jeziorowski (zdj. na okładce), który został najmłodszym kawalerem tego odznaczenia w całej historii Wojska Polskiego. Wcześniej, 20 marca 1921 r. jako jednego z nielicznych uhonorowano go Krzyżem za Męstwo i Odwagę 206. Ochotniczego Pułku Piechoty i Obrony Płocka. Stał się ikoną wojny polsko-bolszewickiej.

W wolnej Polsce był uczniem w Korpusie Kadetów w Modlinie, a potem we Lwowie. W stopniu podporucznika ukończył Szkołę Podchorążych Lotnictwa w Dęblinie. Służył w 3. pułku lotniczym w Poznaniu, ukończył kurs pilotażu ze specjalnością pilota myśliwskiego i na krótko objął dowództwo 133. eskadry myśliwskiej w swoim pułku. Następnie dowodził sformowaną na jej bazie w 1937 r. 161. eskadrą myśliwską III dywizjonu 6. pułku lotniczego we Lwowie. W końcu sierpnia 1939 r. jednostkę przeniesiono pod Łódź, na lotnisko Widzew-Ksawerów. W momencie wybuchu wojny Jeziorowski pełnił funkcję

oficera taktycznego dywizjonu. 4 września 1939 r., pilotując samolot myśliwski PZL 11-c, poległ na własnym lotnisku, zestrzelony w nierównej walce z zespołem dziewięciu samolotów wroga.

Odnaczono go też Medalem Pamiątkowym za Wojnę 1918–1921 i Odznaką Ofiarnych (OKOP 1920). Pośmiertnie został mu nadany Krzyż Srebrny Virtuti Militari.

Awers i rewers wykonanej w 2010 r. kopii Krzyża za Męstwo i Odwagę 206. Ochotniczego Pułku Piechoty i Obrony Płocka. Odznaczenie zostało ustanowione wewnętrznie przez byłe Dowództwo „Dolnej Wisły” – jednostek broniących Płocka oraz prawego brzegu rzeki na odcinku Chabry–Włocławek–Wyszogród – po zakończeniu walk. Krzyż nr 1 otrzymał symbolicznie Naczelnik Państwa Józef Piłsudski, a nr 2 dowódca Armii Ochotniczej gen. Józef Haller. Wręczenie odznaczeń odbyło się 20 marca 1921 r. w Płocku. Tadeusz Jeziorowski otrzymał krzyż nr 24 z łącznej liczby 42 (zbiory Zbigniewa Jeziorowskiego)

Tadeusz Gutowski (1898–1920)

W wojnie polsko-bolszewickiej w 1919 r. służył w 6. Pułku Piechoty Legionów w 1919 r. Uczestniczył w wyprawie na Wilno i walkach pod Dyneburgiem (Dźwińskiem). Na Froncie Litewsko-Białoruskim został ciężko ranny 17 czerwca 1919 r., podczas zdobywania Duniłowicz na Wileńszczyźnie. Po przewiezieniu do szpitala w Wilnie zmarł 22 czerwca.

Jako uczeń Szkoły Realnej Stowarzyszenia Techników im. Stanisława Staszica w Warszawie w latach 1912–1915 należał do tajnej drużyny skautowej utworzonej z plutonów zorganizowanych przez Jerzego Wądołkowskiego i Stanisława Rudnickiego, przyszłej 16. Warszawskiej Drużyny Harcerzy im. Zawiszy Czarnego. W 1915 r. objął komendę nad jednym z plutonów. Gdy wybuchła wojna, wstąpił do Wolnej Szkoły Wojskowej POW w Warszawie. Latem 1915 r. zaciągnął się do Batalionu Warszawskiego POW, w którym objął dowództwo plutonu. W połowie sierpnia wraz z całą jednostką wyruszył na front do Legionów Polskich. Do października 1916 r. służył w 1. pułku piechoty I Brygady Legionów Polskich. Podczas walk nad Styrem na Wołyniu wykazał się bohaterstwem, za co został nagrodzony po wojnie Krzyżem Srebrnym *Virtuti Militari*. Po kryzysie przysięgowym uniknął internowania i wrócił do służby w POW w Warszawie. Jednocześnie prowadził z przerwami swoją macierzystą drużynę skautową. W listopadzie 1918 r. wstąpił do jednej z trzech kompanii sformowanych z warszawskich harcerzy i wziął udział w rozbrajaniu Niemców. W utworzonym po kilku dniach Batalionie Harcerskim WP został mianowany do stopnia podporucznika i objął dowództwo 2. kompanii. Po rozwiązaniu batalionu w kwietniu 1919 r. wstąpił do odtworzonego 6. Pułku Piechoty

Legionów. Pośmiertnie został odznaczony Krzyżem Niepodległości i otrzymał tytuł Honorowego Harcerza Rzeczypospolitej. Jego brat Stefan Gutowski został zamordowany przez Sowieców w Katyniu w 1940 r.

Podporucznik Tadeusz Gutowski (pierwszy od lewej) jako dowódca 2. kompanii Batalionu Harcerskiego WP, bokiem stoi jego zastępca pchor. Franciszek Pfeiffer, koszary na warszawskiej Pradze, koniec 1918 lub początek 1919 r. (zbiory autora)

Stanisław Rewoliński (1894–1920)

Według jednych przekazów 25 maja 1920 r. otrzymał śmiertelny postrzał w głowę w boju z bolszewikami pod folwarkiem Kimja, w rejonie wsi Polany nad Berezyną na Białorusi, według innych – został tam ciężko ranny, wzięty do niewoli przez bolszewików i jako jeńiec zamordowany.

Pracę skautową rozpoczął w 1912 r. w Warszawie w założonym przez Karola Wądołkowskiego przy Gimnazjum Wojciecha Górskiego plutonie, z którego powstała późniejsza 25. Warszawska Drużyna Harcerzy. W lipcu 1915 r. wraz z większością drużynowych i przybocznych warszawskiego skautingu (m.in. trzema braćmi Wądołkowskimi) wstąpił do Batalionu Warszawskiego POW. W sierpniu batalion został wcielony do I Brygady Legionów Polskich i w jej pododdziale Rewoliński uczestniczył w walkach na Wołyniu. W końcu 1915 r. został odkomenderowany do Warszawy, gdzie z ramienia tamtejszej Naczelnej Komendy Skautowej wraz z Ignacym Wądołkowskim i Piotrem Olewińskim działał w strukturach kierowniczych lokalnego skautingu i POW. W końcu listopada 1918 r. został drużynowym drużyny harcerskiej im. Hugona Kollątaja (późniejszej 29. WDH, która po śmierci Stanisława Rewolińskiego przyjęła jego imię). Wstąpił równocześnie do Wojska Polskiego i jako podoficer otrzymał funkcję dowódczą w Batalionie Harcerskim WP. W kwietniu 1919 r. został mianowany na pierwszy stopień oficerski i skierowany do Inspektoratu Szkół Wojennych Piechoty. W grudniu przydzielono go do 3. pułku piechoty Legionów. Podczas majowej ofensywy bolszewickiej na Froncie Litewsko-Białoruskim jego pułk bronił rubieży Berezyny na odcinku Gliwień–Stachów.

Stanisław Rewoliński został pośmiertnie awansowany do stopnia porucznika i odznaczony Krzyżem Srebrnym Virtuti Militari oraz Krzyżem Niepodległości. Wcześniej odznaczono go Krzyżem Walecznych. Otrzymał też pośmiertnie tytuł Honorowego Harcerza Rzeczypospolitej.

Zdjęcie Stanisława Rewolińskiego na upamiętniającej go pocztówce wydanej nakładem Kół Harcerzy z Czasów Walk o Niepodległość. W podpisie błędnie podana data śmierci: 1919 r. zamiast 1920 r. (Nowoczesna Spółka Wydawnicza, Warszawa 1935; zbiory Mariana Miszczuka)

Stefan Szletyński (1893–1940)

Podczas wojny polsko-bolszewickiej w stopniu sierżanta dowodził Pomorską Kompanią Harcerzy zorganizowaną w 1920 r. w Pucku. W jej szeregi wstąpiło m.in. 26 członków 20. Warszawskiej Drużyny Harcerzy im. Andrzeja Małkowskiego, którzy przebywali na Pomorzu na obozie letnim, przerwany z powodu ofensywy sowieckiej (pełen skład drużyny wynosił 62 druhów; do Kompanii Pomorskiej i innych oddziałów wstąpiło 61). Kompania, walcząc najpierw z bolszewikami, a potem z Litwinami, przeszła liczący prawie 600 km szlak bojowy i zakończyła go w Oranach na Wileńszczyźnie.

Był skautem od początku powstania tego ruchu w Polsce. Po wybuchu wojny działał w Milicji Obywatelskiej i Komitecie Obywatelskim w Łodzi. W latach 1916–1918 prowadził II Drużynę Harcerzy im. Waleriana Łukasińskiego, pełnił funkcję komendanta Okręgu VII POS i komendanta łódzkiego Okręgu VIA ZHP. Brał udział w jednoczeniu organizacji skautowych i harcerskich w jeden związek. Jako członek POW w listopadzie 1918 r. uczestniczył w rozbrajaniu Niemców w Łodzi. W końcu listopada 1918 r. wstąpił do Batalionu Harcerskiego WP. Po rozwiązaniu batalionu od września 1919 do lipca 1920 r. służył w 2. grupie lotniczej i 1. pułku lotniczym. W 1921 r. został komendantem Łódzkiej Chorągwi Męskiej ZHP, a w latach 1933–1937 był komendantem Łódzkiej Chorągwi Harcerzy. Miał stopień harcmistrza, był odznaczony Medalem Niepodległości. Jako porucznik rezerwy w sierpniu 1939 r. został zmobilizowany do Oficerskiej Kadry Okręgowej w Łodzi. Dostał się do niewoli sowieckiej i był więziony w Kozielsku. Został zamordowany w Katyniu w 1940 r. Pośmiertnie awansowano go do stopnia kapitana.

Jego młodszy brat Jerzy poległ pod Konarami w 1915 r. jako żołnierz I Brygady Legionów Polskich. Żoną Stefana była wspomnianą już harcmistrzyni Jadwiga Wocalewska.

Pamiątkowa Odznaka Pomorskiej Kompanii Harcerskiej. Egzemplarz prezentowany na zdjęciu jest kopią odznaki pchor. Stefana Szletyńskiego (oryginał w zbiorach Komendy Chorągwi Łódzkiej ZHP)

Stefan Szletyński w płaszczu wojskowym, na czapce maciejówce orzeł wzoru używanego w Legionach Polskich, zdjęcie wykonane najprawdopodobniej w roku 1919 r. (Muzeum Katyńskie)

Karol Wądołkowski (1893–1920)

Podczas wojny polsko-bolszewickiej w stopniu porucznika pełnił funkcję dowódcy II batalionu w 201. Ochotniczym Pułku Piechoty. Poległ 4 sierpnia 1920 r. w bitwie pod wioskami Paproć Duża i Pęczratka, niedaleko Zambrowa na Podlasiu, gdy osłaniał ze swoimi żołnierzami odwrót pułku. We wsi znajduje się zbiorowa mogiła w formie kurhanu z krzyżem, a na tablicy pamiątkowej umieszczono napis: „Matko Polsko, oto grób synów twych, żołnierzy ochotników 201-go Pułku Piechoty bohatersko osłaniających tyły Armii Polskiej podczas nawały bolszewickiej w 1920 r., poległych na polach Paproci Dużej i Pęczratki 4 sierpnia 1920 r. Cześć ich pamięci...”.

Był najstarszym z trzech braci Wądołowskich. Należał do Organizacji Młodzieży Postępowo-Niepodległościowej „Filarecja”. Jako jeden z pierwszych skautów warszawskich w Gimnazjum Wojciecha Górskiego w Warszawie założył tajną drużynę, późniejszą 25. Warszawską Drużynę Harcerzy im. Hetmana Stefana Żółkiewskiego. Latem 1915 r. został dowódcą 1. kompanii Batalionu Warszawskiego POW. W sierpniu, tak jak Tadeusz Gutowski i inni starsi skauci, wyruszył na front i został przydzielony do 1. pułku piechoty I Brygady Legionów Polskich. Latem 1916 r. wziął udział w bitwie pod Kostiuchnówką na Wołyniu. Jako jeden z kilku najbardziej cenionych instruktorów skautowych służących w I Brygadzie został oddelegowany z wojska i od drugiej połowy 1916 do 1917 r. pełnił funkcję komendanta okręgu siedleckiego POW. W 1919 r. ponownie wstąpił do wojska i objął dowództwo kompanii w 1. Pułku Piechoty Legionów. Wziął udział w wyprawie na Wilno, podczas której został ciężko ranny. Latem 1920 r., po wydaniu przez

władze harcerskie rozkazu mobilizacyjnego do Armii Ochotniczej zaciągnął się do 201. Ochotniczego Pułku Piechoty.

Pośmiertnie został awansowany do stopnia kapitana, odznaczony Krzyżem Srebrnym Virtuti Militari, Krzyżem Walecznych i Krzyżem Niepodległości z Mieczami, który przyznawany był jedynie za szczególne zasługi.

¶ Gdy front się załamał w czasie wielkiego odwrotu, porucznik Wądołkowski składa prośbę o przydzielenie go do pułku. 7 lipca otrzymuje rozkaz formowania II batalionu ochotniczego 201 pułku piechoty. Z zapalem oddał się tej pracy. ¶ Wymarsz na front.

Podporucznik Karol Wądołkowski. Jest to jedno z jego nielicznych zachowanych zdjęć. Zostało opublikowane razem z opowieścią biograficzną o nim w *Księdze chwały piechoty* wydanej w 1939 r. Jej reprint ukazał się w 1992 r. nakładem Wydawnictwa Bellona

Kazimierz Betley (1897–1919)

Podczas walk 1. Pułku Piechoty Legionów pod Dyneburgiem (Dźwińskiem) nad Dźwiną na Łotwie dowodził plutonem 3. kompanii I batalionu. Został ciężko ranny 27 września w krwawych walk o twierdzę Grzywę na lewobrzeżnym przedmieściu Dyneburga i o most na Dźwinie. Przewieziono go do szpitala w Wilnie, ale mimo starań lekarzy zmarł w wyniku gangreny.

Od 1912 r. był jednym z pierwszych skautów w Płocku, gdzie w I Gimnazjum Męskim Polskiej Macierzy Szkolnej założył w 1913 r. własną II Drużynę Skautów im. Romualda Traugutta. W sierpniu 1914 r. wstąpił do Wolnej Szkoły Wojskowej POW w Płocku, rok później objął nad nią komendę i w konspiracji szkolił przyszłe kadry. Organizował kursy nauki o terenoznawstwie i broni. W 1915 r. rozpoczął studia, działając jednocześnie w harcerstwie i w POW, gdzie ukończył szkołę podchorążych i szkołę oficerską. W prasie harcerskiej, m.in. w czasopismach „Skaut” i „Harcercz”, oraz w prasie wojskowej publikował artykuły o działaniach terenowych, takich jak pochody, zwiad, patrolowanie i marsz. Był współautorem książki *Skauści w Polu*. Wchodził w skład Komendy Naczelnej POW. W 1918 r. uczestniczył w rozbrajaniu Niemców w Warszawie, potem pracował w Sztabie Generalnym WP. Kiedy wybuchła wojna polsko-bolszewicka, przerwał studia i ochotniczo wstąpił do wojska. Wiosną 1919 r. objął dowodzenie 3. kompanią I batalionu 1. Pułku Piechoty Legionów, który krótko potem wyruszył w składzie 1. Dywizji Piechoty Legionów do walki z bolszewikami o Lidę i Wilno. W dalszych bojach czasowo dowodził też plutonem. W lipcu jego batalion walczył na Litwie, m.in. w rejonie Ignalina, a w sierpniu ruszył w kierunku Dyneburga. Kazimierz Betley

jako oficer i dowódca pododdziału był kilkakrotnie wysoko oceniany przez swoich dowódców.

Pośmiertnie został odznaczony Krzyżem Srebrnym Virtuti Militari i Krzyżem Niepodległości. Otrzymał też tytuł Honorowego Harcerza Rzeczypospolitej.

Podporucznik Kazimierz Betley – zdjęcie wykonane na krótko przed jego śmiercią, podpisane: „Wilno, 7 lipca 1919 r.” (www.pocztowki.plockie.pl)

Józef Grzesiak ps. „Czarny” i „Kmita” (1900–1975)

W lipcu 1920 r. przyprowadził do formowanego w Warszawie 201. Ochotniczego Pułku Piechoty oddział złożony z harcerzy krakowskiej „Czarnej Trzynastki” i innych drużyn. Po przeszkoleniu i uzupełnieniu stanu jego oddział w końcu sierpnia wyruszył na front. Po dozbrojeniu został Kompanią Szturmową pułku. Grzesiak w stopniu sierżanta dowodził jednym z jej plutonów. Uczestniczył w zdobywaniu Grodna, gdzie został ranny. Za męstwo odznaczono go Krzyżem Walecznych.

Jesienią 1913 r. założył zastęp skautowy, który potem wszedł w skład II Krakowskiej Drużyny Skautów. Gdy w 1914 r. wybuchła wojna, pełnił służbę sanitarną w Naczelnym Komitecie Narodowym. W 1916 r., zatajając wiek, zgłosił się na ochotnika do 1. pułku piechoty I Brygady Legionów Polskich. W styczniu 1917 r. z powodu złego stanu zdrowia został zwolniony. W lutym 1918 r. założył 13. Krakowską Drużynę Skautową „Czarną Trzynastkę” i został jej drużynowym. W 1919 r. drużyna dostarczała broń i amunicję powstańcom śląskim. Po zakończeniu walk z bolszewikami 201. Ochotniczy Pułk Piechoty został włączony w skład wojsk gen. Lucjana Żeligowskiego, które wyruszyły na Wilno. Józef Grzesiak po powrocie ze szpitala ponownie objął pluton w Kompanii Szturmowej pułku. W trakcie walk na Litwie pułk został przemianowany na 2. Wileński Pułk Piechoty, a pod koniec walk Kompania Szturmowa wraz z Harcerskim Batalionem Wileńskim oraz innymi pododdziałami zostały sformowane w 6. Harcerski Pułk Piechoty. Grzesiak zakończył szlak bojowy 22 grudnia 1920 r. w Landwarowie. Za zasługi w wyprawie wileńskiej został odznaczony Krzyżem Walecznych po raz drugi oraz Krzyżem Zasługi Wojsk Litwy Środkowej.

Po wojnie osiedlił się w Wilnie i wziął ślub z Zofią Bobrowiczówną, sanitariuszką Kompanii Szturmowej. Założył tam 13. „Czarną” Wileńską Drużynę Harcerzy, jedną z najlepszych w Polsce. W 1927 r. został komendantem Wileńskiej Chorągwi Harcerzy i z przerwą pełnił tę funkcję do 1936 r., cały czas prowadząc swoją drużynę. W 1928 r. otrzymał stopień harcmistrza. W latach 1941–1944 pełnił funkcję komendanta Wileńskiej Chorągwi Szarych Szeregów, był też oficerem w garnizonie Wilno AK. W stopniu kapitana dowodził oddziałem w akcji „Ostra Brama”. Został aresztowany przez Sowieców wiosną 1945 r. Przez dziesięć lat był więźniem łagrów Workuty. W latach 1957–1958 pełnił funkcję Komendanta Gdańskiej Chorągwi Harcerstwa.

Józef Grzesiak „Czarny” – zdjęcie z okresu wojny polsko-bolszewickiej lub walk z Litwinami na Wileńszczyźnie jesienią 1920 r. Na mundurze krzyż harcerski, na furażerze orzeł z lilijką harcerską nałożoną na tarczę Amazonek (Marron Edution)

Zofia Dębowska z d. Grzymkowska (1896–1947)

W lipcu 1920 r. jako sanitariuszka uczestniczyła w obronie Łomży przed bolszewikami. Po zajęciu miasta przez wroga udała się do Warszawy, gdzie wstąpiła do 201. Ochotniczego Pułku Piechoty. Została sanitariuszką w harcerskiej Kompanii Szturmowej pułku. Za ofiarność i odwagę w służbie sanitarnej na pierwszej linii w bitwie niemeńskiej została odznaczona Krzyżem Walecznych.

Od 1916 r. była współtwórczynią żeńskiego skautingu w Łomży. Pełniąc funkcję komendantki Łomżyńskiej Drużyny Harcerek im. Emilii Platerówny, była jednocześnie komendantką żeńskiego Okręgu Łomżyńskiego ZHP XIV B. Współorganizowała lokalną żeńską POW i pomoc dla internowanych w Łomży legionistów. Pracowała jako nauczycielka w szkole powszechnej. Gdy wybuchła wojna, porzuciła studia polonistyczne na Uniwersytecie Warszawskim, ukończyła kurs sanitarny i podjęła służbę jako siostra Czerwonego Krzyża. W sierpniu 1919 r. pracowała w szpitalu wojskowym w Baranowiczach, a w październiku tego samego roku w wojskowym szpitalu zakaźnym w Mińsku Litewskim. Potem powróciła do służby w Łomży. Gdy po zakończeniu walk z bolszewikami 201. Ochotniczy Pułk Piechoty został włączony w skład wojsk gen. Lucjana Żeligowskiego, które wyruszyły na Wilno, nadal pełniła służbę sanitariuszki w Kompanii Szturmowej. Zasłużyła się w boju z Litwinami w rejonie osady Ołsoki w pobliżu Nowych Troków. Została za to odznaczona po raz drugi Krzyżem Walecznych. Przeszła cały szlak bojowy kompanii, zakończony w grudniu 1920 r. w Landwarowie. Za udział w walkach nadano jej Krzyż Zasługi Wojsk Litwy Środkowej, a za całość zasług w latach 1915–1920 otrzymała Krzyż Niepodległości.

Po wojnie wraz z mężem kontynuowała studia na Uniwersytecie Warszawskim. Po ich ukończeniu oboje byli nauczycielami gimnazjalnymi w Łomży, a potem w Białej Podlaskiej. Za pracę nauczycielską została odznaczona Srebrnym Krzyżem Zasługi. Po Powstaniu Warszawskim wraz z córką Teresą pracowała jako pielęgniarka w Szpitalu Przemienienia na warszawskiej Pradze. W wyniku nierozpoznanej choroby zakaźnej obie zmarły w lutym 1947 r.

Zofia i Stanisław Dębowski – przypuszczalnie zdjęcie ślubne, wykonane 4 maja 1920 r., na krótko przed wyruszeniem małżonka na front wojny polsko-bolszewickiej jako ochotnika w 9. kompanii III batalionu 5. Pułku Piechoty Legionów. Stanisław był wcześniej współtwórcą i wodzem łomżyńskiego skautingu (zbiory Andrzeja Dębowskiego)

Józef Kosiński (1902–1979)

W lipcu 1920 r. wstąpił do 201. Ochotniczego Pułku Piechoty i został dowódcą drużyny w 7. kompanii. W końcu lipca walczył pod Białymstokiem w rejonie Łap i Suraża, a w początku sierpnia w odwrocie w rejonie Paproci Dużej i Pęchratki pod Zambrowem. Wziął udział w Bitwie Warszawskiej, bitwie nad Niemnem, a potem w zdobywaniu Grodna i Lidy.

Jako uczeń szkoły powszechnej był od 1911 r. jednym z pierwszych skautów w konspiracyjnej organizacji w Sieradzu, później harcerzem. W listopadzie 1918 r. ze swoją drużyną i członkami POW uczestniczył w rozbrajaniu Niemców w Sieradzu i Zduńskiej Woli. Jesienią 1919 r. rozpoczął naukę w Seminarium Nauczycielskim w Łowiczu. Po zakończeniu walk z bolszewikami w październiku 1920 r. w akcji gen. Lucjana Żeligowskiego wyruszył z 201. Ochotniczym Pułkiem Piechoty do walki o Wilno i Wileńszczyznę. Potem w listopadzie był żołnierzem w załodze polskiego pociągu pancernego wspierającego wojska łotewskie w bojach z bolszewikami o niepodległość. Pod demobilizacją kontynuował naukę w Łowiczu. Za bohaterstwo w walce odznaczono go Krzyżem Walecznych. Nadano mu również Krzyż Zasługi Wojsk Litwy Środkowej, Medal Pamiątkowy za Wojnę 1918–1921, oraz łotewski Medal Pamiątkowy 1918–1928.

W latach 1918–1925 działał w harcerstwie w Sieradzu, Łowiczu i Zduńskiej Woli. W 1923 r. został odznaczony harcerską odznaką honorową „Za uratowanie życia”. We wrześniu 1925 r. wstąpił do Szkoły Podchorążych Piechoty w Warszawie, a w 1928 r. ukończył Oficerską Szkołę Piechoty w Ostrowi Mazowieckiej, został mianowany podporucznikiem i otrzymał przydział do 14. pułku piechoty we Włocławku. W 1930 r. objął funkcję komendanta tamtejszego Hufca ZHP, którą pełnił do wybuchu

wojny. Stworzył i rozwijał specjalności żeglarskie i kajakarskie. W 1937 r. mianowano go harcmistrzem. Przewodniczył lokalnemu Kołu Harcerzy z Czasów Walk o Niepodległość. W 1938 r. zorganizował w mieście Pogotowie Wojenne Harcerzy i został jego komendantem. W tym samym roku odznaczono go Srebrnym Krzyżem Zasługi.

W stopniu kapitana jako szef sztabu 14. pułku piechoty wziął udział w wojnie 1939 r., walczył w bitwie nad Bzurą. W niewoli niemieckiej spędził 6 lat. Po wojnie ukończył Oficerską Szkołę Pożarnictwa. Był bardzo aktywny społecznie, głównie w ZHP, kultywował pamięć o 14. pułku piechoty.

Józef Koziński w mundurze kaprała szkoły podchorążych. Na lewej piersi Krzyż Walecznych, Krzyż Zasługi Wojsk Litwy Środkowej, harcerska odznaka honorowa „Za uratowanie życia”, a poniżej krzyż harcerski. Obok narzeczona i przyszła żona Anna Lasecka – wrocławska harcerka, z krzyżem harcerskim widocznym na lewej pole ubrania. Wrocławek, ok. 1925 r.
(zbiory Dariusza Kozińskiego)

26 lipca "Rozkazem" L 36 Naczelnictwo Z.H.P. - wzywa do pełnienia ochotnie obowiązków przez harcerzy znajdujących się w armii ochotniczej i poleca im przestrzegania prawa harcerskiego.

podpisano Gen. Haller

Naczelniczka Głównej Kwatery Żeńskiej podpisała /-/ Wocalewska

Naczelnik Głównej Kwatery Męskiej podpisał /-/ St. Sedlaczek.

14 i 15 sierpnia - odbyła się wycieczka do Krynek /8 haro/

22 sierpnia - zbiórka Drużyn w Wąchocku, dokąd przybyli harcerze ze Skartyska z Komendantem Hufca, który odbył wizytację.

22 sierpnia - otrzymano telegram z inspektoratu z Radomia, wzywający wszystkich harcerzy od lat 16 w górę do stawienia się w Radomiu na dzień 25 sierpnia, w pełnym wyekwipowaniu z seswole-
niam.rodziców - do służby pomocniczej.

Na sew ten - wyjechali z I Drużyny Dhowie: Antoni Szawek i Mieczysław Rakowski, z których Dh Mieczysław Rakowski otrzymał zwolnienie w Radomiu i zaraz powrócił do domu.

7 września - zmarł w Wojskowym Szpitalu Polakiego Czerwonego Krzyża w Warszawie, przy ul. Smolnej 6, z powodu przestrze-
lenia kręgosłupa - pochowany na cmentarzu Powąski - w Warszawie ranny został pod Modlinem, Druh Tadeusz Ludwikowski z I Dr-ny, którego podobizna umieszczono poniżej.

Dwie strony „Kroniki Hufca Starachowice 1916–1934”, faktycznie kroniki I Drużyny Skautowej (potem Harcerskiej) im. Ks. Stanisława Brzóska w Starachowicach (zbiory Jarosława Błoniarsza, www.ArchiwumHarcerskie.pl)

Zaświadczenie wystawione rodzinie śp. Tadeusza Ludwiga (lub Ludwikowskiego), zmarłego z ran harcerza I Drużyny Harcerskiej w Starachowicach, zachowane w „Kronice Hufca Starachowice” 1916–1934 (zbiory Jarosława Błonia, www.ArchiwumHarcerskie.pl)

Janusz Mańkowski, 17-letni uczeń, który z kolegami wstąpił do 201. Ochotniczego pp. Zginął 19 sierpnia 1920 r. w bitwie pod Ciechanowem koło wsi Rzeczeki Wólki. Jest to jedno z zestawu zdjęć harcerzy tego pułku poległych latem 1920 r. Pozostali to: Kazimierz Garlej – zginął 20 sierpnia koło wsi Rzeczeki Wólki; Eugeniusz Stochelski – poległ 19 sierpnia pod Ciechanowem; Karol Adamski – walczył w Bitwie Warszawskiej i bitwie nad Niemnem, poległ w październiku pod Oskiennikami na Litwie jako uczestnik wyprawy gen. Lucjana Żeligowskiego (Archiwum IPN)

Szacunek i uznanie dla harcerzy, którzy wzięli udział w bojach o niepodległość i ostateczny kształt granic II Rzeczypospolitej, wyraził marszałek Józef Piłsudski jako Naczelny Wódz w piśmie wyśtosowanym z Belwederu 29 czerwca 1921 r. Zostało ono przekazane na ręce Naczelnictwa ZHP i odczytane na zlocie z okazji dziesiątej rocznicy powstania pierwszych drużyn skautowych, który odbył się we Lwowie w dniach 31 czerwca – 2 lipca 1921 r.:

„Harcerze! Już w latach niewoli przygotowywaliście się do służby Ojczyźnie, uwierzywszy w tę prawdę, że tylko silny i zdrowy, przygotowany odpowiednio naród, zdolny jest podjąć zwycięską, zbrojną walkę o niepodległość. Poczęliście z całym entuzjazmem młodości zaprawiać swoje ciała do trudów życia obozowego, ćwiczyć się w rzemiośle wojennym, a dusze swoje młode nastrojąc na wysoki ton moralny ofiarnej gotowości do czynu. Toteż gdy huragan wojny światowej deptać począł niwy polskie i przyjść miało do dziejowego porachunku za lata krzywdy i niewoli, wyście w pierwszym stanęli szeregu tych, którzy odważyli się sięgnąć po zaszczytne miano żołnierzy niepodległości. Łzami matek i ojców żegnani lub częściej bez ich wiedzy i zezwolenia rzucając dom rodzicielski, szliście w szeregi polskich oddziałów na trudy wojenne, przerastające wielokroć wasze siły, na rany i śmierć, na górną radość zmierzania się z wrogiem w otwartym polu. Nie sprzeniewierzyliście się i potem nakazom harcerskiego prawa, gdy zmartwychwstała Ojczyzna do broni swych obywateli do obrony granic wołała. W walkach o kresy wschodnie Małopolski i Ziemi Litewskiej, w walkach zeszłorocznych z przemożnym wrogiem braliście czynny i chwalebny udział. Rozrzućeni po oddziałach regularnej armii lub zgrupowani w odrębne jednostki w służbie wywiadowczej, kurierskiej i frontowej, zdaliście jeszcze raz egzamin ze swej dojrzałości obywatelskiej i gotowości na ofiary, zawsze świecąc swym starszym towarzyszom broni przykładem wysokiego pojmowania swoich ochotniczo na siebie wziętych obowiązków. Oddając cześć poległym za Ojczyznę kolegom Waszym, wyrażam Wam harcerze podziękę i uznanie za dotychczasową służbę”.

Bibliografia

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej

Batalion Harcerski Wojsk Polskich. Zarys historyczny 1918–1919, Kraków 2018.

Błażejowski W., *Z dziejów harcerstwa polskiego 1910–1939*, Warszawa 1985.

Böhm T., *Walki 1. Kompanii Skautowej w latach 1918–1921*, Poznań 2017.

Gołębiewski G., *Kazimierz Betley (1897–1919) – harcerz i oficer Wojska Polskiego* [w:] „Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego” 2016, nr 8.

Grażyński M., *W walce o ideały harcerskie. Gawędy, przemówienia i artykuły*. Warszawa 1939.

„Harcerz”, Warszawa 1920, nr 23.

Harcerski słownik biograficzny, t. 1–5, red. J. Wojtycza, Warszawa 2006–2019.

Hausner W., Wierzbicki M., *100 lat harcerstwa*, Warszawa 2015.

Historia harcerstwa, t. 1: *Lata 1910–1921*, z. 4: *Harcerze w bojach 1914–1921*, Londyn 1975.

Kamiński A., Wasilewski A., *Józef Grzesiak „Czarny”*, Paryż 1981.

Katafiasz T., *Formacje wojskowe o rodowodzie harcerskim w wojnie 1920 r.*, „Słupskie Studia Historyczne” 1998, nr 6.

Kawalec T., *Z bojów Harcerskiego Baonu*, Wilno 1921.

Koziński D., *Kamienie Pamięci. Harcmistrz J. Koziński*, <https://knh.wwi.pl/kamienie-pamieci-harc mistrz-j-kozinski/>, dostęp 1 IV 2020 r.

Massalski A., *Harcerskie korzenie działaczy niepodległościowych w świetle biogramów HSB* [w:] *Harcerskie tradycje oręża polskiego w zbiorach Muzeum Harcerstwa, materiały z konferencji naukowej*, red. J. Tazbir, Warszawa 2011.

Miszcuk M., *Romuald Kawalec* [w:] *Kawalec R., Opowieści skautowe*, Kraków 2017.

Miszcuk M., *Tadeusz Kawalec* [w:] *Kawalec T., Z bojów Harcerskiego Baonu Wilna i kresów wschodnich*, Kraków 2015.

Nekrasz W., *Harcerze w bojach. Przyczynek do udziału młodzieży polskiej w walkach o niepodległość ojczyzny w latach 1914–1921*, [cz. 1–2], Warszawa 1930–1931.

Powstanie harcerstwa i jego udział w walkach o niepodległość i kształt granic odrodzonej Rzeczypospolitej, Materiały z konferencji naukowej odbytej w sali obrad Rady Miasta Krakowa w dniach 18–19 sierpnia 1910 r., red. J. Wojtycza, Kraków 1910.

Rybicki C., *Obrona Łomży w 1920 r.*, <http://historialomzy.pl/obrona-lomzy-w-1920-r/>, dostęp 1 IV 2020 r.

Rybicki C., *Rozwój skautingu na Ziemi Łomżyńskiej. Skauci i harcerze w walce o niepodległą Polskę w latach 1913–1920*, Łomża 2018.

Sikorski E., *Szkice z dziejów harcerstwa polskiego w latach 1911–1939*, Warszawa 1989.

Sikorski T., *Harcerskie odznaki honorowe 1916–1989*, Kraków 1991.

Sikorski T., *Z krzyżem harcerskim w bój 1914–1921. Wybrane pamiątki*, Warszawa 2018.

Waluś K.J., Waluś J.H., *Krzyż Za Męstwo i Odwagę*, „Notatki Płockie” 2010, t. 55, nr 1 (222).

Wójtowicz N., *Udział harcerzy płockich w wojnie 1920 r.*, „Notatki Płockie” 1999, t. 44, nr 4 (181).

Zdziarska-Zaleska M., *W okopach. Pamiętnik kobiety-lekarza batalionu*, Łódź 2000.

Z dziejów ruchu harcerskiego 1911–2006. Studia-szkice-materiały, red. E. Czop, Rzeszów 2006.

Źródła internetowe

<https://niezwyciezeni1918-2018.pl/nie/form/74,Lista-odznaczonych-Krzyzem-Niepodleglosci.html>

<https://zolnierze-niepodleglosci.pl/www.16.wdh.pl>